

The Impact of Social Capital on the Human Development Index in OPEC Member Countries¹

Hamid Asayesh², Reza Shamsollahi³, Shaghayegh Abbasali⁴, Madi Kamali⁵,
Fataneh Niknam⁶

Received: 2023/11/25

Accepted: 2024/03/02

Abstract

Today, social capital can be considered as a suitable platform for exploiting human and physical capital. In fact, social capital shows the importance of the role of social structures and relationships between people on development variables of all dimensions. Therefore, the purpose of this research is to investigate the impact of social capital on human development indicators in OPEC member countries by using the econometric model of generalized moments during the period of 2007-2021. The research findings indicate that a one percent increase in social capital has led to a 0.05 percent increase in the human development index. Also, the variables of life expectancy, government size, and economic growth have led to an increase in human development during the investigated period. Therefore, it is recommended that in the OPEC oil exporting countries, instead of paying attention to the rentier activities that lead to the destruction of the economy, the governments should focus on the development of social capital.

Keywords: Social capital, Human development, OPEC.

JEL Classification: I22, P29.

1 . doi: 10.22051/ieda.2024.45704.1389

2. Associate Professor, Department of Economics, Faculty of Human Sciences, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran. Corresponding Author. Email: hamid.asayesh@abru.ac.ir.

3. M.Sc. Department of Economics, Faculty of Humanities, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran. Email: reza.shamsollahi@gmail.com.

4. M.Sc. Department of Economics, Faculty of Economics, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran. Email: sh.abasali76@gmail.com.

5. Assistant Professor, Department of Economics, Faculty of Humanities, Qeshm Branch, Islamic Azad University, Qeshm, Iran. Email: Mahdikamali174@gmail.com.

6. M.Sc. Department of Economics, Faculty of Management and Economics, Shahid Bahonar University, Kerman, Email: Iranftanhnyknam@gmail.com.

مقاله پژوهشی

تأثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی در کشورهای عضو اوپک^۱

حمید آسایش^۲، رضا شمس‌اللهی^۳، شقایق عباسعلی^۴، مهدی کمالی^۵ و فتانه نیکنام^۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۷

چکیده

امروزه سرمایه اجتماعی را می‌توان بستر مناسبی برای بهره‌برداری از سرمایه انسانی و فیزیکی دانست. در حقیقت سرمایه اجتماعی نشان‌دهنده اهمیت نقش ساختارها و روابط اجتماعی میان افراد بر متغیرهای توسعه از همه ابعاد است. بنابراین هدف از انجام این پژوهش بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص‌های توسعه انسانی در کشورهای عضو اوپک با بهره‌گیری از الگوی اقتصادسنجی گشتاورهای تعمیم‌یافته طی دوره ۲۰۲۱-۲۰۰۷ است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که افزایش یک درصدی سرمایه اجتماعی منجر به افزایش ۰/۰۸ درصدی شاخص توسعه انسانی شده است. همچنین متغیرهای امید به زندگی، اندازه دولت و رشد اقتصادی منجر به افزایش توسعه انسانی طی دوره مورد بررسی شده‌اند. بنابراین توصیه می‌شود در کشورهای صادرکننده نفت اوپک به‌جای توجه دولت‌ها به فعالیت‌های رانتیر که منجر به تخریب اقتصاد می‌شود، بر توسعه سرمایه اجتماعی اهمیت دهند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، توسعه انسانی، کشورهای عضو اوپک.

طبقه‌بندی موضوعی: P29 I22

۱. کد doi مقاله: 10.22051/ieda.2024.45704.1389

۲. دانشیار، گروه اقتصاد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران. (نویسنده مسئول).

Email: hamid.asayesh@abru.ac.ir

۳. کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه آیت‌الله بروجردی، بروجرد، ایران. Email: reza.shamsolahi@gmail.com

۴. کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. Email: sh.abasali76@gmail.com

۵. استادیار، گروه اقتصاد، دانشکده علوم انسانی، واحد قشم، دانشگاه آزاد اسلامی قشم، ایران. Email: Mahdikamali174@gmail.com

۶. کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. Email: ftanhnkyknam@gmail.com

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مسائل مورد تأکید اقتصاددانان در مدل‌های رشد اقتصادی قرن بیستم توجه به سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی در رشد اقتصادی کشورها بوده است. در مقابل، نرخ رشد اقتصادی در برخی از کشورهای دارای منابع فیزیکی کمتر بوده است. این تناقض منجر شد اقتصاددانان در دهه‌های اخیر به مسائل اجتماعی و فرهنگی به‌عنوان عوامل مؤثر بر توسعه اقتصادی تأکید داشته باشند. در تئوری‌های جدید رشد اقتصادی علاوه بر سرمایه، کار، نیروی انسانی و تفاوت‌های منطقه‌ای (جغرافیایی) بر سرمایه اجتماعی به‌عنوان متغیر کلان اقتصادی اشاره شده است. سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از عوامل اساسی برای رسیدن به اهداف توسعه پایدار محسوب می‌شود. دولت‌ها و جوامع تلاش می‌کنند با به‌کارگیری سیاست‌های مناسب و ارائه راهکارهای صحیح در ارتباط با جامعه، به تولید و توسعه سرمایه اجتماعی بیشتر نائل شوند؛ زیرا سرمایه اجتماعی یکی از عوامل افزایش بهره‌وری سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی است. سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار اقتصادی و متغیری مهم برای اقتصاد توسعه شناخته شده است. سرمایه اجتماعی اگرچه متغیر اقتصادی شناخته نمی‌شود، اما به‌عنوان یک متغیر فرهنگی - نهادی بر متغیرهای اقتصادی از طریق کاهش هزینه‌های مبادله، تسهیل تجارت، کاهش آسیب‌های مالی و اجتماعی، افزایش هماهنگی دولت با جامعه، افزایش کارایی سیاست‌های اقتصادی دولت و... تأثیرگذار است؛ بنابراین سرمایه اجتماعی را باید به‌عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار بر سرمایه انسانی، سرمایه فیزیکی و توسعه پایدار شناخت (پارسی و همکاران، ۱۳۹۹)؛ بنابراین سرمایه اجتماعی، دارای نهفته در روابط روزمره میان افراد جامعه است که پیامدهای مثبتی را به دنبال دارد که این پیامدها شامل رفاه خانوار، تقویت همسایگی، افزایش کیفیت زندگی و پویایی جامعه هستند (حمدان و همکاران^۱، ۲۰۱۴).

شاخص توسعه انسانی، برای اندازه‌گیری تلاش‌ها به‌منظور افزایش ظرفیت سرمایه انسانی به کار برده می‌شود. سنجش توسعه انسانی با استفاده از ابعاد آموزش، سلامت و ارقام قدرت خرید صورت می‌گیرد. هر چه رقم به‌دست‌آمده بیشتر باشد، اهداف توسعه بیشتر محقق خواهد شد. شاخص توسعه انسانی عموماً یکی از معیارهای رفاه در بین کشورها است و سعی در سنجش ابعاد مختلف کیفیت زندگی، مانند طول عمر، آموزش و دسترسی به منابع دارد. طول عمر با امید به زندگی در بدو تولد سنجیده می‌شود که توانایی داشتن یک زندگی طولانی و سالم را به تصویر می‌کشد. معیاری از پیشرفت تحصیلی مانند نسبت‌های ثبت‌نام در مدرسه نیز برای نشان دادن توانایی کسب دانش و مشارکت در زندگی عمومی در جامعه گنجانده شده است. در نهایت دسترسی به منابع نیز با سرانه تولید ناخالص داخلی واقعی بر حسب برابری قدرت خرید به دلار آمریکا، اندازه‌گیری می‌شود (آسیاما و کواراتی^۲، ۲۰۰۹). در دنیای امروزی یکی از محرک‌های اصلی توسعه انسانی، تحول فناوری و تغییرات آن است که این تغییرات در خلاء رخ نمی‌دهد، بلکه ناشی از فرآیندهای اقتصادی و اجتماعی است که این فرآیندها، نتیجه فعالیت انسان است. سازمان‌های دولتی می‌توانند

1. Hamdan et al.
2. Asiana & Quartey

جهت تغییر فناوری را به‌گونه‌ای تعیین کنند که توسعه انسانی را ارتقاء بخشد. اثر مثبت حاصل، می‌تواند در جهت کاهش نابرابری، گسترش فرصت‌ها برای مردم کشورهای کم‌درآمد و تلاش برای دریافت آموزش باشد. یکی از شاخص‌های اصلی که سطح کیفیت زندگی و تحصیلات جمعیت را مشخص می‌کند، شاخص توسعه انسانی است. به‌طور کلی می‌توان گفت رسیدن به توسعه، نیازمند توجه به سرمایه اجتماعی و آگاه‌سازی افراد از طریق مشارکت، انسجام، اعتماد و سایر ابعاد اجتماعی است؛ زیرا اعتماد اجتماعی خود، زمینه‌ساز مشارکت، همکاری، تعاملات و کنش‌های گروهی میان اعضا در گروه‌های اجتماعی است (حمدان و همکاران، ۲۰۱۴). طبق مطالعه صورت گرفته توسط شعبانی و همکاران (۱۳۹۲)، ارتباط مثبتی بین سرمایه اجتماعی و شاخص توسعه انسانی وجود دارد؛ به این صورت که با افزایش سرمایه اجتماعی، شاخص توسعه انسانی افزایش می‌یابد و با کاهش آن، شاخص توسعه انسانی کاهش می‌یابد. سرمایه اجتماعی با تقویت دو عنصر اصلی اعتماد و مشارکت گروهی و در نتیجه با تسهیل عدم اطمینان در تعاملات پیچیده و کاهش نیاز به ضمانت‌های اجرایی، به وجود آوردن امکان مبادله آسان اطلاعات، افزایش مهارت‌های اجتماعی افراد، بالا بردن درجه مشارکت در گروه‌ها و سازمان‌های مولد و بالا بردن انعطاف، به بهبود شاخص توسعه انسانی کمک قابل توجهی می‌کند. گروهی دیگر ارتباط روشنی بین میزان سرمایه اجتماعی و سلامت (پارتنر^۱، ۲۰۰۲؛ واترورس و همکاران^۲، ۲۰۱۴)، سرمایه اجتماعی و خوشبختی (گوی^۳، ۲۰۰۰)، سرمایه اجتماعی رفاه فرد و امید به آینده (ساباتینی^۴، ۲۰۰۵) برقرار نموده‌اند. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که افزایش سرمایه اجتماعی، منجر به افزایش سرمایه انسانی، رشد اقتصادی و کاهش مرگ‌ومیر را به همراه داشته است. در حقیقت طرح رویکرد سرمایه اجتماعی نشان‌دهنده اهمیت نقش ساختارها و روابط اجتماعی میان افراد بر متغیرهای توسعه انسانی از همه ابعاد است (افشانی و جعفری، ۱۳۹۵).

سرمایه‌گذاری در سرمایه اجتماعی در کشورهای وابسته به وفور منابع طبیعی از جمله نفت، از اهمیت بسزایی برخوردار است. چرا که اقتصاد این کشورها تحت سلطه درآمدهای حاصل از صادرات نفت است. اگرچه این درآمد در آینده افزایش خواهد یافت، اما نقطه‌ای وجود دارد که نفت تمام می‌شود و تمام پولی که از نفت تولید می‌شود با آن از بین می‌رود. به همین دلیل دولت‌ها در این کشورها برای رسیدن به رشد و توسعه اقتصادی باید در سرمایه اجتماعی، سرمایه‌گذاری کنند. افزایش سرمایه‌گذاری در سرمایه اجتماعی در این کشورها، منجر به بهبود سرمایه‌گذاری در بخش خصوصی داخلی، هزینه‌های منطقه‌ای و گشایش به روی تجارت و سرمایه‌گذاری بین‌المللی می‌شود که نقش مهمی در تقویت توسعه و موفقیت این کشورها دارد. از سوی دیگر در این کشورها وابستگی به درآمدهای نفتی، منجر به افزایش اندازه دولت و تقویت دولت رانتیر می‌شود که با افزایش بی‌ثباتی‌های

1. Parts
2. Waterworth et al
3. Gui
4. Sabatini

اقتصادی و اجتماعی همراه شده و می‌تواند منجر به کاهش روند توسعه انسانی در این کشورها شود (پارسایی و همکاران، ۱۳۹۹).

بر این اساس هدف اصلی این پژوهش بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی در کشورهای عضو اوپک است و برای این منظور با به‌کارگیری الگوی اقتصادسنجی گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM)^۱، سؤال اصلی پژوهش «آیا سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی در کشورهای عضو اوپک تأثیر دارد» برای دوره ۲۰۲۱-۲۰۰۷ مورد آزمون قرار می‌گیرد.

در این مقاله، بعد از ارائه مقدمه، بخش دوم و سوم به مبانی نظری و مطالعات تجربی اختصاص یافته است. در بخش چهارم تصریح مدل تجربی و روش‌شناسی ارائه می‌شود. بخش پنجم نتایج مدل تجربی را ارائه می‌دهد. بخش پایانی بحث و نتیجه‌گیری اختصاص یافته است.

مبانی نظری

۱. توسعه انسانی

نیروی انسانی هر کشوری ثروت واقعی آن کشور محسوب می‌شود. هدف اساسی توسعه، ایجاد شرایطی است تا این نیروی انسانی را از حیات طولانی و سالم و خلاق برخوردار کند. تا قبل از ۱۹۷۰ درآمد سرانه هر کشوری به‌عنوان مبنای سنجش میزان توسعه‌یافتگی در نظر گرفته می‌شد. ناکافی بودن معیار درآمد سرانه در تعیین میزان توسعه‌یافتگی یک جامعه منجر بر این شد که برخی اقتصاددانان توجه خود را به شاخصی معطوف کردند که علاوه بر متغیرهای اقتصادی، دربرگیرنده متغیرهای اجتماعی و انسانی باشد. یکی از این شاخص‌ها، شاخص توسعه انسانی (HDI)^۲ است. این شاخص در ۱۹۹۰ توسط آمارتیا سن^۳، محبوب‌الحق^۴ اقتصاددان پاکستانی، گوستا^۵ و رانیس^۶ توسعه یافت و از همان زمان توسط سازمان ملل مورد توجه قرار گرفته است. این شاخص از میانگین شاخص امید زندگی در بدو تولد، آموزش (نرخ باسوادی در افراد بزرگسال و نرخ ثبت‌نام در مقطع ابتدایی و متوسطه) و استاندارد زندگی (تولید ناخالص داخلی سرانه برحسب برابری قدرت خرید به دلار آمریکا) محاسبه می‌شود. سازمان ملل متحد از سال ۲۰۱۰ به بعد به‌جز شاخص بهداشت که با امید به زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری می‌شود، در ارتباط با آموزش و استاندارد زندگی متغیرهای دیگری را جایگزین کرده است؛ به‌طوری‌که برای آموزش از دو شاخص متوسط طول دوره‌ای که صرف آموزش می‌شود و طول دوره مورد انتظار تحصیل کودکان در سن ورود به مدرسه و برای استاندارد زندگی، به‌جای تولید ناخالص داخلی سرانه، درآمد سرانه به‌کار گرفته می‌شود (اسدی و اسماعیلی، ۱۳۹۳). توسعه انسانی از دید سازمان ملل، «فرآیند بزرگ کردن انتخاب‌های مردم» در راستای کمک به «زندگی طولانی و سالم» آن‌ها است؛ یعنی اینکه

1. Generalized Method of Moments
2. Human Development Index
3. Amartya Sen
4. Mahbubalghagh
5. Gosta
6. Ranis

تحصیل کرده باشند، از استانداردهای زندگی مناسب و همین‌طور از آزادی سیاسی و سایر حقوق بشر تضمین شده و اجزای مختلف آن برخوردار باشند. درحالی‌که شاخص‌های متعددی برای اندازه‌گیری توسعه انسانی شکل گرفته است، اما شاید بتوان گفت رایج‌ترین آن‌ها، شاخص توسعه انسانی (HDI) است (قائم ذبیحی و همکاران، ۱۴۰۱). برای دستیابی به اهداف توسعه باید مؤلفه‌های توسعه انسانی در نظر گرفته شود. بهره‌وری: انسان‌ها باید برای افزایش بهره‌وری و مشارکت کامل در تولید درآمد و رفع نیازهای زندگی تلاش کنند؛ بنابراین توسعه اقتصادی به‌عنوان بخشی از توسعه انسانی تعبیر می‌شود. انصاف: همه فرصت یکسانی برای دسترسی به منابع اقتصادی و اجتماعی - سیاسی دارند و همه محدودیت‌ها را برای جلوگیری از دسترسی به آن حذف می‌کنند؛ زیرا همه باید فرصت مشارکت در بهره‌گیری از مزایای موجود برای بهبود کیفیت زندگی را داشته باشند. تداوم: دسترسی به فرصت‌ها باید از فرصت‌های موجود برای نسل حاضر و آماده‌سازی برای نسل‌های آینده اطمینان حاصل کند. همه منابع باید همیشه تجدیدپذیر باقی بمانند. توانمندسازی: همه مردم در تعیین انتخاب‌های زندگی خود مشارکت دارند. به همین ترتیب، در استفاده از فرآیند توسعه، مردم باید در تصمیم‌گیری مشارکت داشته باشند. مفاهیم متعددی از توسعه منابع وجود دارد که در زمینه کلان، کل فرآیند فعالیت‌های ظرفیت‌سازی انسانی را تشکیل می‌دهد که فعالیت‌های مختلفی از جمله، توسعه آموزش و پرورش، بهداشت و تغذیه، فرصت‌های شغلی، محیط زیست سالم، توسعه در محیط کار و ... را در بر می‌گیرد. شاخص توسعه انسانی (HDI) را می‌توان بر اساس چندین مؤلفه اصلی کیفیت، اندازه‌گیری کرد. به‌عنوان یک ابزار سنجش کیفیت زندگی، HDI از طریق ابعاد کلیدی توسعه انسانی ساخته می‌شود: (۱) زندگی طولانی و سالم، (۲) آگاه بودن و (۳) داشتن استاندارد زندگی مناسب. این سه بعد به دلیل اینکه با عوامل زیادی مرتبط هستند معنای جامعی دارند. برنامه توسعه سازمان ملل متحد، در اولین گزارش خود ابعاد سلامت را با استفاده از امید به زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری کرد. همچنین، برای اندازه‌گیری ابعاد دانش از نرخ باسوادی استفاده می‌شود. شاخص تولید ناخالص داخلی منطقه‌ای (RGDP)^۱ سرانه ابعاد استاندارد زندگی مناسب را اندازه‌گیری می‌کند (قائم ذبیحی و همکاران، ۱۴۰۱).

در برخی از کشورها شاخص توسعه انسانی بر اساس رابطه (۱) تعریف می‌شود:

$$HDI_j = 1 - \left(\sum_{i=1}^K l_{ij} / lk \right) \quad j=1, \dots, l, \quad i=1, \dots, k \quad (1)$$

بر اساس رابطه (۱)

$l=1$ یکمین شاخص محرومیت انسانی در کشور

محرومیت انسانی بر اساس متغیرهای امید به زندگی، سواد بزرگسالان و لگاریتم قدرت خرید تعدیل شده تولید ناخالص داخلی سرانه ارزیابی می‌شود. سومی به عنوان استاندارد زندگی مناسب عمل می‌کند. با مقیاس‌بندی این متغیرها در محدوده صفر تا یک با استفاده از رابطه ۲، متغیرهای فوق، به‌عنوان یک مفهوم نسبی در نظر گرفته می‌شود.

$$l_{ij} = \left(\frac{(x_i - x_{ij})}{(x_i - x_i^m)} \right) \quad (2)$$

بر اساس رابطه (۲)

x_i یک مقدار مطلوب انتخاب شده از متغیر I ام

x_{ij} ارزش واقعی متغیر i ام برای کشور

اگر کشوری به مقدار مورد نظر متغیر i دست یابد، به این معنا است که به سطح مطلوبی از توسعه انسانی دست یافته است. اگر کشور j به مقادیر دلخواه هر یک از x_i^m دست یابد، آنگاه میانگین S.I به صفر می‌رسد و مقدار شاخص توسعه انسانی به حداکثر مقدار خود رسیده و برابر با یک می‌شود. همچنین نتیجه می‌شود که هر چه شکاف بین x_{is} و x_{il} مربوط به کشور j بیشتر باشد، ارزش شاخص توسعه انسانی آن کشور کمتر و همچنین سطح توسعه انسانی ارزیابی شده آن کمتر است. (مک گیلیوری^۱، ۱۹۹۱).

۲. سرمایه اجتماعی

در دهه‌های گذشته سرمایه اجتماعی در اشکال مختلف در مفاهیم علوم اجتماعی به وجود آمد. مفهوم سرمایه اجتماعی در ۱۹۱۶ توسط هفین^۲ بیان شده است. هفین از بحث مراکز اجتماعات مدارس روستایی، بر اهمیت احیای مشارکت‌های اجتماعی برای تداوم توسعه تأکید کرد و مفهوم سرمایه اجتماعی را بنا نهاده است و بعد از هفین در دهه ۱۹۶۰ جیکز^۳ در برنامه‌ریزی شهری و در دهه ۱۹۷۰ لوری^۴ در تحلیل میراث اجتماعی مفهوم سرمایه اجتماعی را به کار گرفته بودند. مفهوم سرمایه اجتماعی در دهه ۱۹۸۰ مورد توجه بیشتری قرار گرفت و توانست در میان نظریه‌های جامعه‌شناسی جایگاهی ثابت به خود اختصاص دهد. سرمایه اجتماعی به معنای شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی است که هر فردی در اختیار دارد و شامل همه منابع واقعی و بالقوه‌ای است که می‌توانند در اثر عضویت در شبکه اجتماعی کنشگران یا سازمان‌ها به دست آیند. سرمایه اجتماعی در معنای عام، نوعی سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی است. مفهوم سرمایه اجتماعی، مفهومی چندوجهی و بین‌رشته‌ای است که وارد ادبیات مرتبط با علوم اجتماعی شده است. سرمایه اجتماعی به معنای تأثیرگذاری اقتصادی حاصل از تسهیلاتی است که شبکه‌های اعتماد و مؤلفه‌های فرهنگی سرمایه اجتماعی در جامعه به وجود آورده است (پوترو و همکاران^۵، ۲۰۲۲).

۳. اثر سرمایه اجتماعی بر شاخص‌های توسعه انسانی

شاخص توسعه انسانی سه جز اصلی آموزش، بهداشت و سطح درآمد افراد را در بر می‌گیرد. ما در این قسمت، به بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی به هر کدام از این سه جزء می‌پردازیم.

1. McGillivra
2. Hyphen
3. Jences
4. Lurie
5. Putro et al.

اثر سرمایه اجتماعی بر آموزش

سرمایه اجتماعی از طریق چهار مؤلفه خانواده، مشارکت، محیط آموزشی و مذهب بر آموزش تأثیرگذار است. مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نقش انکارناپذیری در بهبود وضعیت آموزشی دارند. بنا بر اصول جامعه‌شناسی و روانشناسی، کودکانی که خانواده آن‌ها از لحاظ اقتصادی و اجتماعی در وضعیت مناسبی قرار دارند، از لحاظ آموزشی بهتر از خانواده‌های آسیب‌پذیر هستند و زمینه‌های تبدیل سرمایه اجتماعی به سرمایه انسانی در این خانواده‌ها مهیاتر است. در صورت وجود سرمایه اجتماعی بالاتر در بین والدین، انتظارات آموزشی آن‌ها بالاتر رفته و این موضوع به ارتقاء سطح بهره‌وری آموزشی آن‌ها کمک می‌کند (دیکا و سینگ^۱، ۲۰۰۲). نهادهای مذهبی نیز از جمله مهم‌ترین جایگاه‌هایی هستند که در آن‌ها فعالیت اجتماعی بر مبنای روح اعتماد، تعاون و همبستگی شکل می‌گیرد. البته منظور آن گروه از مذاهبی است که از اعمال فردی فراتر رفته و برای فعالیت اجتماعی نیز ارزش قائل‌اند. کلمن^۲ که مسئول انجام چندین پژوهش در مورد عملکرد اقلیت‌ها در مدارس دولتی و خصوصی بوده است، آثار مثبت مدارس مذهبی بر عملکرد دانش‌آموزان را تأیید کرده است. محیط اجتماعی زندگی و محل تحصیل دانش‌آموزان و دانشجویان، بر سطح آموزش آن‌ها نیز مؤثر است. جابه‌جایی جغرافیایی، می‌تواند موجب گسستگی سرمایه اجتماعی خانواده شود و همچنین آثار مخربی را بر تحصیلات کودکان بر جای گذارد (سیه‌الدین و همکاران^۳، ۲۰۲۳). مؤلفه‌ی دیگری که می‌تواند بر سطح بهره‌وری آموزشی اثر داشته باشد، مشارکت اجتماعی است. همکاری، تعاون و همبستگی بین اعضای گروه‌ها باعث می‌شود که افراد در محیطی همراه با رقابت و سایر ابعاد انسانی مانند کمک به هم‌نوع و دلسوزی، نسبت به شرایط یکدیگر احساس مسئولیت داشته باشند. در چنین محیطی، افراد با بهره‌گیری از توانمندی‌های خود تلاش می‌کنند تا ضعف‌های یکدیگر را بپوشانند (رگوس و بارانویچ^۴، ۲۰۱۶). سرمایه اجتماعی منجر می‌شود که دانش‌آموزان مهارت‌های اجتماعی را از طریق مشارکت و تعامل با یکدیگر تقویت کنند. همچنین دانش‌آموزان از طریق یادگیری آموزش‌های مدنی چگونگی مسئولیت‌پذیری در جامعه را یاد می‌گیرند (توکاس^۵، ۲۰۱۶). سرمایه اجتماعی از طریق مشارکت میان دانش‌آموزان منجر به ارتقاء مهارت‌های اجتماعی آن‌ها می‌شود. سرمایه اجتماعی از طریق مؤلفه تعاون و همکاری منجر می‌شود که دانش‌آموزان آموزش‌های مدنی را یاد بگیرند (طیب‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸). افزایش مؤلفه‌های شبکه‌های اجتماعی غیررسمی و اعتماد اجتماعی منجر به توسعه عملکرد نظام آموزشی و پژوهشی می‌گردد (رازقی و کاظمی، ۱۴۰۲). مشارکت اولیای دانش‌آموزان در امور مدرسه منجر به سوق یافتن امکانات معنوی، علمی، آموزشی، تربیتی و مالی به سمت مدارس می‌شوند و در پرتو چنین فرآیندی نیروی انسانی خلاق و ماهر می‌شود (شهیدول و همکاران^۶، ۲۰۱۵).

1. Dika & Singh
2. Colman
3. Syaharuddin et al.
4. Rogošić & Baranović
5. Tokas
6. Shahidul et al.

اثر سرمایه اجتماعی بر بهداشت

ارتباط بین سرمایه اجتماعی با سلامتی و بهداشت به چهار علت است: (۱) شبکه‌های اجتماعی به نوعی کمک‌های مادی را در اختیار افراد قرار می‌دهند که موجب کاهش اضطراب شود. (۲) شبکه‌های اجتماعی، معیارهای سلامتی و بهداشت را تقویت می‌کنند. (۳) شبکه‌های اجتماعی، می‌توانند خدمات بهداشتی بهتری را فراهم کنند. (۴) تعامل و فعالیت اجتماعی سبب فعال‌تر شدن سیستم دفاعی بدن می‌شود. سرمایه اجتماعی از راه‌های مختلفی بر بهداشت و امید به زندگی تأثیر می‌گذارد. وجود سرمایه اجتماعی می‌تواند سلامت روان را برای افراد جامعه فراهم آورد. بیماری‌های روحی، افسردگی و بسیاری از انواع اختلالات روانی از جمله مواردی هستند که در بسیاری از مواقع، به علت تنهایی، گوشه‌گیری و عزلت افراد شکل می‌گیرند که حاصل دوری از محیط‌های پرتکاپوی اجتماعی، رفت‌وآمدهای دوستانه، کاری و فامیلی، وجود صداقت، اعتماد و صلح و صفا در جامعه است. سرمایه اجتماعی هم‌چنین می‌تواند سلامت فیزیکی را برای افراد به دنبال داشته باشد. مطالعات تجربی حاکی از آن است که نرخ مرگ‌ومیر در جامعه‌ای که از شبکه‌های اجتماعی قوی‌تر برخوردار است، نصف یا یک سوم نرخ مرگ‌ومیر در جوامعی است که دارای ارتباطات ضعیف اجتماعی هستند (شیرزادکناری و همکاران، ۱۳۹۹). در محیط‌های اجتماعی که در آن‌ها میزان اعتماد و مشارکت در سطح بالایی قرار دارد، سرمایه اجتماعی تأثیر قابل توجهی بر سلامت مردم خواهد داشت. سرمایه اجتماعی از طریق افزایش اعتماد به نفس ناشی از حمایت اجتماعی، پذیرش رفتارهای صحیح بهداشتی و کاهش خشونت ناشی از ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی منجر به بهبود وضعیت سلامت مردم می‌شود (قیاسی و همکاران، ۱۳۹۸). تداوم و استمرار روابط اجتماعی سالم در میان افراد جامعه که مبتنی بر هنجارها و ارزش‌های مشترک باشد، منجر به افزایش اعتماد اجتماعی شده و در صحنه‌های مختلف زندگی از آسیب‌های روانی افراد پیشگیری می‌کند. حمایت اجتماعی یکی دیگر از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است که شامل تهیه و مبادله منابع و کمک‌های عاطفی می‌شود که می‌تواند فشارهای روانی و اضطراب‌های ناشی از حوادث ناگوار زندگی روزمره را کاهش دهد و منجر به افزایش سلامت روانی افراد گردد (نیازی و همکاران، ۱۳۹۶).

اثر سرمایه اجتماعی بر میزان درآمد

به مرور زمان، افراد از زندگی در فضای فردی به سمت‌وسوی زندگی اجتماعی سوق داده می‌شوند. در واقع فردگرایی منجر به کاهش تعاون و همکاری و در نهایت کاهش تولید و افزایش مخاطرات برای افراد می‌شود. این نظر منطبق با نظر بهینه‌گرایان^۱، مبنی بر امکان دستیابی به درآمد بیشتر از مجرای تخصصی شدن است (شعبانی و همکاران، ۱۳۹۲). خانواده‌های با سرمایه اجتماعی بالا، مصرف سرانه بالاتری دارند. هم‌چنین این خانواده‌ها، دارای سرمایه بالاتر، پس‌انداز بیشتر و در نهایت سطح اعتبار مطلوب‌تری هستند (گروت و همکاران^۲، ۲۰۰۷). ارتباط اصلی بین سرمایه اجتماعی و توزیع درآمد خانوار، تأثیر سرمایه

1. Optimists
2. Groot et al.

اجتماعی بر شرایط و سطح تجارت است که منجر به تغییر توزیع درآمد می‌شود. افزایش سرمایه اجتماعی احتمال دادوستد بین دوستان و خانواده را زمانی که خریدار مزیت نسبی در استفاده از دارایی معامله شده دارد، بهبود می‌بخشد (رابیسون و همکاران^۱، ۲۰۱۱؛ شن و بیان^۲، ۲۰۱۸). اگر روابط متقابل اجتماعی که فرهنگ، آداب و رسوم، هنجارها، نهادها و شبکه‌های اجتماعی در چگونگی تشکیل آن نقش دارند، در جهت مثبت رشد و تکامل یافته باشد، می‌تواند در تعاملات و مبادلات اقتصادی منجر به کاهش هزینه‌های مبادلاتی و تأثیر بر سایر انواع سرمایه شود و در نهایت منجر به بهبود رشد اقتصادی و درآمد تأثیرگذار باشد (طیب نیا و همکاران، ۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی از طریق جلوگیری از رفتارهای خودخواهانه، تغییر انتظارات و کاهش هزینه‌های مبادله موجب تسهیل ابداعات، خلاقیت و نوآوری می‌شود که به تبع آن درآمد افزایش می‌یابد. سرمایه اجتماعی و تعاملات درون‌گروهی نقش به‌سزایی در تشکیل سرمایه انسانی دارد. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی زمینه را برای گسترش تحصیل فراهم می‌کند. همچنین سرمایه اجتماعی برون‌گروهی با تعاملات اجتماعی خارج از فضای بسته دوستان و آشنایان و با افزایش اعتماد و کاهش فرصت‌طلبی می‌تواند زمینه را برای افزایش بازدهی افراد در تحصیلات و سرمایه انسانی فراهم کند. افزایش سرمایه انسانی منجر می‌شود که افراد با تحصیلات بالاتر، موقعیت‌های شغلی مناسب‌تر و بهتر داشته باشند و از سطح درآمد بالاتری هم بهره‌مند گردند (شاکری و همکاران، ۱۳۹۳).

با توجه به مطالب ذکر شده، یکی از عوامل تأثیرگذار بر افزایش شاخص‌های توسعه انسانی، سرمایه اجتماعی است؛ بنابراین دولت‌ها و سیاست‌گذاران اقتصادی باید سرمایه اجتماعی را در اولویت قرار دهند. به‌خصوص در کشورهایی که اقتصاد آن‌ها وابسته به منابع طبیعی از جمله نفت و گاز است، وابستگی دولت به این درآمد منجر شده است که اهداف اقتصادی را با درآمدهای نفتی تأمین کنند و به سرمایه اجتماعی توجه چندانی نداشته باشند. از طرف دیگر در کشورهای نفت‌خیز، وابستگی دولت‌ها به این درآمد منجر به تقویت دولت رانتیر شده که عاملی در جهت کاهش سرمایه اجتماعی و تضعیف توسعه انسانی می‌شود؛ بنابراین یکی از عوامل مؤثر بر بهبود وضعیت اقتصادی کشورهای وابسته به درآمدهای نفتی توجه دولت به مسائل سرمایه اجتماعی است.

مطالعات تجربی داخلی و خارجی

۱. مطالعات تجربی داخلی

مقصودی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با موضوع تأثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی، به اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی به صورت تحلیلی و با استفاده از مدل سنجی در استان‌های کشور در سال ۱۳۸۲ پرداخته است و به رابطه معکوس بین سرمایه اجتماعی و شاخص توسعه انسانی دست یافته است.

1. Robison *et al.*
2. Shen & Bian

نجاززاده و سلیمانی (۱۳۹۰) در پژوهش خود با در نظر گرفتن یک مدل تئوریک پویا و استفاده از دو معادله، تأثیر سرمایه اجتماعی بر درآمد و رفاه فردی را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. داده‌های مورد استفاده برای تخمین مدل از تحلیل پرسش‌نامه‌های توزیع‌شده در مراکز استان‌ها در سال ۱۳۸۷ به دست آمده است. نتایجی که از تخمین این دو مدل به دست آمده است، بیانگر اثر مثبت سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و بین‌گروهی بر درآمد و رفاه فردی است.

پورافکاری و شکری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر سلامت روانی دانشجویان، به بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر سلامت روانی ۳۷۰ نفر از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر با استفاده از پرسشنامه عمومی (GHQ-۲۸)^۱ گلدبرگ و پرسشنامه محقق‌ساخته‌ی سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند. نتایج حاکی از آن است که بین میزان سرمایه اجتماعی و وضعیت سلامت روانی این دانشجویان، ارتباط معناداری حاکم است.

شعبانی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان اثر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی، به دنبال نقش سرمایه اجتماعی در ارتقای شاخص توسعه انسانی در ابعاد منطقه‌ای کشور ایران طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۸۱، با استفاده از روش اقتصادسنجی داده‌های تابلویی فضایی و همچنین داده‌های استانی بوده‌اند. نتیجه به دست آمده از این پژوهش گویای آن است که لگاریتم سرمایه اجتماعی نقش مثبت معنی‌داری بر لگاریتم شاخص توسعه انسانی با ضریب ۰/۰۶ داشته است.

گودرزی نصرآبادی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر کیفیت آموزش منابع انسانی شهرداری خمینی‌شهر، به مطالعه و بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و کیفیت آموزش پرداخته است. جامعه آماری این پژوهش کلیه کارکنان شهرداری خمینی‌شهر به تعداد ۹۰۰ نفر بود. لذا با استفاده از جدول مورگان حجم نمونه آماری ۲۶۹ نفر تعیین شد. ابزار گردآوری اطلاعات شامل پرسشنامه محقق‌ساخته کیفیت آموزش منابع انسانی که دربرگیرنده ۵ سؤال بوده و پرسشنامه سرمایه اجتماعی شامل سه بعد ساختاری، شناختی و ارتباطی بوده است. تحلیل داده‌ها با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری و با کمک نرم‌افزار PLS صورت گرفته است. طبق نتایج به دست آمده مشخص شد که بعد ساختاری، بعد شناختی و بعد ارتباطی سرمایه اجتماعی بر کیفیت آموزش منابع انسانی تأثیر معناداری داشته است.

فغفوری آذر و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای به بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی با سلامت عمومی در شاخص رفاه لگاتوم ایران با تحلیل همبستگی کانونی پرداخته‌اند. آن‌ها با تحلیل داده‌ها با استفاده از همبستگی کانونی و رگرسیون چندگانه و به‌کارگیری داده‌های ثانویه گردآوری‌شده از سوی مؤسسه لگاتوم در سال ۲۰۲۱ میلادی و همچنین داده‌های مربوط به ایران طی سال‌های ۱۳۹۹-۱۳۸۶، به این نتیجه دست یافته‌اند که سرمایه اجتماعی نقش مهمی بر درک عوامل تعیین‌کننده سلامت دارد و توجه ویژه به آن از سوی سیاست‌گذاران به‌منظور رفع نابرابری‌های سلامت، گریزناپذیر است. بر همین اساس و با توجه به نتایج به دست آمده، توصیه می‌شود در روند سیاست‌گذاری‌های سلامت ایران علاوه بر توجه به

راهبردهای سخت‌افزاری و درمان‌محور، اهمیت ویژه‌ای برای سرمایه اجتماعی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده سلامت، قائل شد.

از مطالعات تجربی داخلی می‌توان نتیجه گرفت که تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی در سطح استانی انجام شده است و به صورت بین‌المللی بررسی نشده که جنبه تمایز این پژوهش نسبت به مطالعات داخلی است.

۲. مطالعات تجربی خارجی

کرستی ویکرام^۱ (۲۰۱۸) تأثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی را در هند طی دوره ۲۰۱۶-۲۰۰۵ و با استفاده از داده‌های پانل مورد بررسی قرار داده است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که بین سرمایه اجتماعی با بهداشت، به‌عنوان شاخصی از توسعه انسانی، رابطه مثبت و معنادار برقرار است.

آکتر و همکاران^۲ (۲۰۲۰) در مطالعه خود به بررسی مشارکت، سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اقتصادی زنان در فعالیتهای مختلف درآمدزا در مناطق روستایی بنگلادش در سال ۲۰۱۸ پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که پیشینه جمعیت شناختی (سن، تحصیلات، شغل، مواجهه با رسانه‌های ارتباطی، اعتبار دریافتی و آموزش دریافت شده) تأثیر مثبتی بر مشارکت، سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی دارد. همبستگی پیروان نشان داد که بین مشارکت، سرمایه اجتماعی و توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی رابطه معناداری وجود دارد. اثر میانجی‌گری سرمایه اجتماعی بر رابطه بین مشارکت و توانمندسازی مورد تأیید قرار گرفته است.

بارتشر و همکاران^۳ (۲۰۲۱)، تأثیر سرمایه اجتماعی بر پیامدهای سلامت در طول همه‌گیری کووید ۱۹ را در تحلیل‌های مستقل برای اتریش، آلمان، بریتانیای کبیر، ایتالیا، هلند، سوئد و سوئیس بررسی کرده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده از این مطالعه، بازده مثبت سلامت ناشی از تقویت سرمایه اجتماعی را برجسته می‌کند.

الشرفات و همکاران^۴ (۲۰۲۰) تأثیر عوامل مؤثر بر آموزش حسابداری آنلاین در طول همه‌گیری کووید ۱۹ در دانشگاه‌های دولتی اردن مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده از ۲۷۴ دانشجوی از طریق پرسش‌نامه حاکی از آن است که اعتماد اجتماعی بر سودمندی درک شده و سهولت استفاده درک شده از یادگیری آنلاین تأثیر می‌گذارد. علاوه بر این، سودمندی درک شده از سیستم یادگیری آنلاین به‌طور مثبت تحت تأثیر سهولت استفاده درک شده و هنجارهای ذهنی است.

از مطالعات تجربی خارجی می‌توان نتیجه گرفت که در ارتباط با تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی، بیشتر مطالعات انجام‌شده در ارتباط تأثیر سرمایه اجتماعی با شاخص‌های توسعه

1. Vikram
2. Akter *et al.*
3. Bartscher *et al.*
4. Alshurafat *et al.*

انسانی از جمله آموزش بوده است که در این پژوهش تاثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی مورد بررسی قرار می‌گیرد که نسبت به مطالعات خارجی متمایز است.

معرفی متغیرها و روش‌شناسی

۱. تصریح مدل تجربی

در این پژوهش برای بررسی تاثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی در کشورهای صادرکننده نفت اوپک، الگوی تجربی این پژوهش مطابق با مقاله پوترو و همکاران (۲۰۲۲) در رابطه (۳) تصریح شده است.

$$\log HDI_{it} = \beta_0 + \beta_1 \log HDI_{it-1} + \gamma_1 \log SOC_{it} + \gamma_2 \log LE_{it} + \gamma_3 \log GOV_{it} + \gamma_4 \log DLGDP_{it} + U_{it} \quad (3)$$

بر اساس رابطه (۳)، $\log HDI_{it}$ برابر با لگاریتم شاخص توسعه انسانی کشور i در زمان t به‌عنوان متغیر وابسته است و متغیرهای مستقل به شرح زیر هستند:
 $\log HDI_{it-1}$ = لگاریتم شاخص توسعه انسانی دوره قبل.

$\log SOC_{it}$ = لگاریتم شاخص سرمایه اجتماعی است که از زیرمجموعه‌های شاخص لگاتوم به دست آمده است و ترکیبی از سه زیرشاخص انسجام اجتماعی، مشارکت مدنی و شهروندی جهانی است. انسجام اجتماعی میزان اعتماد و ارتباط اجتماعی را در یک جامعه اندازه‌گیری می‌کند که از طریق سؤالات نظرسنجی که در مورد تمایل افراد برای کمک به دیگران، احساس تعلق آن‌ها به جامعه و اعتماد آن‌ها به دیگران می‌پرسند، اندازه‌گیری می‌شود. مشارکت مدنی میزان مشارکت در فعالیت‌های مدنی مانند رأی دادن، داوطلب شدن و شرکت در سازمان‌های اجتماعی را اندازه‌گیری می‌کند که از طریق سؤالات نظرسنجی که در مورد مشارکت مردم در این فعالیت‌ها می‌پرسند اندازه‌گیری می‌شود. شهروندی جهانی سطح تعامل با جامعه جهانی را اندازه‌گیری می‌کند که از طریق شاخص‌هایی مانند سفرهای بین‌المللی، مهارت زبان خارجی و مشارکت در سازمان‌های جهانی اندازه‌گیری می‌شود.

$$\log LE_{it} = \text{لگاریتم امید به زندگی.}$$

متغیرهای کنترلی نیز به شرح زیر هستند:

$$\log GOV_{it} = \text{لگاریتم اندازه دولت (نسبت مخارج مصرفی دولت به تولید ناخالص داخلی).}$$

$$\log DLGDP_{it} = \text{لگاریتم نرخ رشد اقتصادی.}$$

U_{it} ، جمله اخلاص، i و t به ترتیب معرف کشورها و زمان هستند. کشورهای عضو اوپک (ایران، عراق، کویت، امارات، الجزایر، اکوادور، آنگولا، عربستان، کنگو، نیجریه، گابن و ونزوئلا) و بازه زمانی پژوهش حاضر سال‌های ۲۰۲۱-۲۰۰۷ است.

متغیرهای شاخص توسعه انسانی از سازمان ملل، نرخ امید به زندگی، اندازه دولت و رشد اقتصادی از بانک جهانی و شاخص سرمایه اجتماعی از موسسه لگاتوم گردآوری شده‌اند.

الگوی گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM) در دهه‌های اخیر به یکی از ابزارهای اصلی تخمین مدل‌های اقتصادی برای تعیین رفتار مطلوب عوامل اقتصادی تبدیل شده است. هانسن^۱ اولین کسی بود که روش گشتاورهای تعمیم‌یافته را در سال ۱۹۸۲ ارائه داد و پس از وی این روش توسط اوگاتی^۲ (۱۹۹۳) بسط داده شد. این روش برای داده‌های سری زمانی، مقطعی و داده‌های پنل مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای تخمین داده‌های پنل، با اضافه کردن وقفه‌های متغیر وابسته به‌عنوان متغیر توضیحی در مدل، فرم پویای مدل به دست می‌آید. این روش زمانی کاربرد دارد که در داده‌های پنل تعداد مقاطع بیشتر از تعداد بازه زمانی باشد. الگوی گشتاورهای تعمیم‌یافته به اطلاعات دقیق توزیع جملات اختلال نیاز نداشته و اساس آن بر این فرض است که جملات اختلال در معادلات، با مجموعه متغیرهای ابزاری غیرهمبسته است. از سوی دیگر، به لحاظ احتمال وجود همبستگی جمله خطا با متغیرهای توضیحی در الگوی اثرات ثابت، از اعتبار بالایی برخوردار است. استفاده از روش گشتاورهای تعمیم‌یافته با به‌کارگیری متغیرهای ابزاری، ایراد درون‌زایی متغیرهای توضیحی یا ساختار پویای مدل را برطرف می‌کند و برای حذف تورش ایجادشده در اثر درون‌زایی متغیرهای توضیحی، اجازه می‌دهد تمام متغیرهای رگرسیونی حتی با وقفه، اگر همبستگی با جمله اختلال ندارد به‌عنوان متغیر ابزاری وارد مدل شوند (گرین^۳، ۲۰۱۲). در معادله‌هایی که اثرات غیرقابل مشاهده‌ی خاص هر کشور و وجود متغیر وابسته در متغیرهای توضیحی، در تخمین آن‌ها مشکل اساسی است، از تخمین‌زن گشتاورهای تعمیم‌یافته که مبتنی بر مدل‌های پویای پنلی است استفاده می‌کنیم.

برای تخمین با روش گشتاورهای تعمیم‌یافته ابتدا متغیرهای ابزاری در مدل مشخص می‌شوند. سازگاری تخمین‌زننده گشتاورهای تعمیم‌یافته به معنی بودن فرض عدم همبستگی سریالی جملات خطا و ابزارها بستگی دارد که توسط دو آزمون تصریح شده توسط آرانو و باند^۴ (۱۹۹۱)، آرانو و بور^۵ (۱۹۹۵) و بوندل و باند^۶ (۱۹۹۸) می‌تواند آزمون شود. اولی آزمون سارگان از محدودیت‌های از پیش تعیین‌شده است که معتبر بودن ابزارها را آزمون می‌کند. دومی آماره M_2 است که وجود همبستگی سریالی مرتبه دوم در جملات خطای تفاضلی مرتبه اول را آزمون می‌کند. عدم رد فرضیه صفر در هر دو آزمون نشان‌دهنده‌ی فرض عدم همبستگی سریالی و معتبر بودن ابزارها است. اگر همبستگی سریالی مرتبه دوم در جملات خطا از معادله تفاضلی مرتبه اول وجود نداشته باشد، تخمین‌زننده‌ی گشتاورهای تعمیم‌یافته سازگار است (موحدمنش، ۱۳۹۵).

1. Hansen
2. Ogaki
3. Green
4. Arellano & Bond
5. Arellano & Bover
6. Blundell & Bond

تجزیه و تحلیل داده‌ها

۱. آمار توصیفی متغیرها

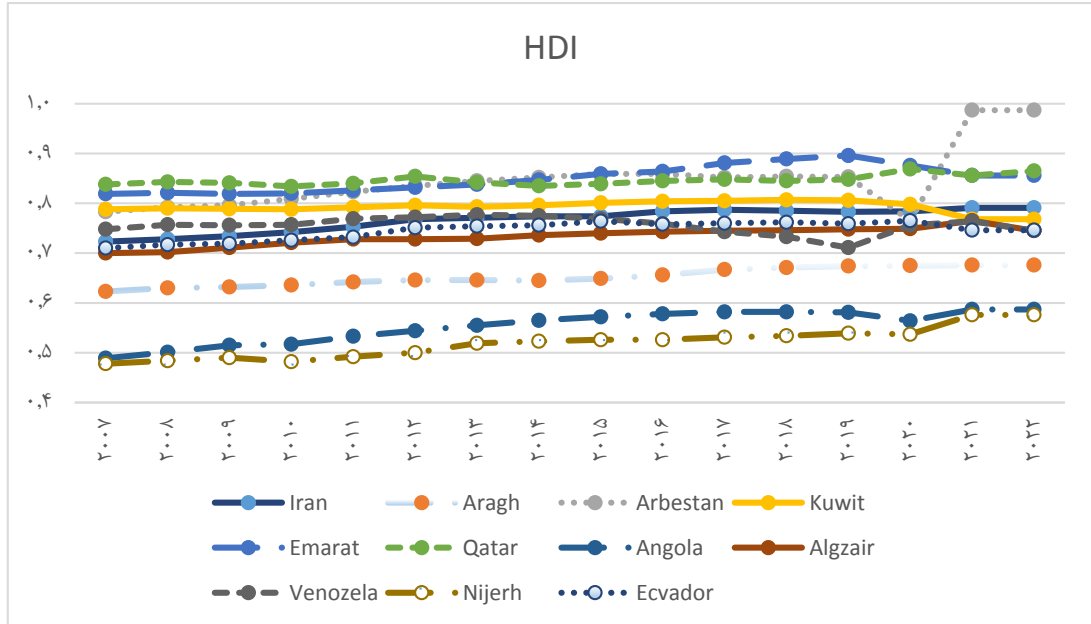
آمار توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که برای جمع‌آوری، تلخیص، طبقه‌بندی و توصیف حقایق عددی به کار می‌رود. در واقع این نوع تحلیل، داده‌ها و اطلاعات پژوهش را توصیف می‌کند و طرح یا الگوی کلی از داده‌ها را برای استفاده سریع و بهتر از آن‌ها به دست می‌دهد. آمار توصیفی بیانگر اطلاعاتی در مورد پارامترهای مرکزی و پراکندگی داده‌های تحقیق است. در یک جمع‌بندی، با استفاده مناسب از آمار توصیفی می‌توان ویژگی‌های یک دسته از اطلاعات را بیان کرد و علاوه بر فهم بهتر نتایج یک آزمون، مقایسه نتایج آن آزمون را با آزمون‌ها و مشاهدات دیگر نیز تسهیل نمود.

جدول ۱. آمار توصیفی متغیرهای پژوهش

DLGDP	GOV	LE	SOC	HDI	
۰/۰۴۷۷۵۵	۱۵/۶۴۴۳۰	۷۱/۷۰۶۷۰	۱۰۸/۴۷۷۳	۰/۷۳۳۲۶۷	میانگین
۰/۲۱۴۰۴۲	۳۰/۰۰۳۴۹	۸۰/۹۹۰۰۰	۱۶۵/۰۰۰۰	۰/۹۸۷۰۰۰	بیشینه
-۰/۱۳۶۱۰۱	۴/۴۰۳۳۱۵	۵۰/۰۳۳۰۰	۷/۰۰۰۰۰۰	۰/۴۸۲۰۰۰	کمینه
۰/۰۶۵۵۱۹	۵/۲۱۹۴۰۰	۸/۴۶۱۸۸۵	۴۶/۲۱۱۴۳	۰/۱۱۱۷۳۳	انحراف معیار
۲/۲	-۰/۸۱	-۰/۱۳	-۱/۲۶	-۰/۳	چولگی
۳/۵۹	۱/۱۹	۱/۵۸	۰/۱۵	-۰/۲۶	کشدگی

منبع: محاسبات پژوهش

آمار توصیفی داده‌ها در جدول (۱) نمایش داده شده است. با توجه به جدول متغیر وابسته شاخص توسعه انسانی کشورهای اوپک با میانگین ۰/۷۳ و انحراف معیار ۰/۱۱ است. با نگاهی به نمودار (۱)، روند نموداری شاخص توسعه انسانی قابل مشاهده است که در سال‌های ۲۰۰۷ تا ۲۰۲۱ نوسانات ملایمی داشته است. بالاترین سطح مربوط به عربستان برای سال‌های ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲ است. همچنین لگاریتم داده‌های سرمایه اجتماعی با میانگین ۱۰۸/۴، انحراف معیار ۴۶/۲ و متغیر بعدی امید به زندگی با میانگین ۷۱/۷، انحراف معیار ۸/۵ دیده می‌شود. میانگین داده‌های اندازه دولت برابر ۱۵/۶ است و انحراف معیار این متغیر برابر با ۵/۲ است و همچنین میانگین متغیر نرخ رشد اقتصادی برابر ۰/۴۷ و انحراف معیار ۰/۶۶ است.

نمودار ۱. شاخص توسعه انسانی کشورهای عضو اوپک

منبع: محاسبات پژوهش

۲. آزمون مانایی

قبل از برآورد مدل، لازم است به منظور اجتناب از رگرسیون کاذب، آزمون مانایی متغیرهای مدل صورت گیرد. همچنین مانایی یکی از پیش شرطهای برآورد یک مدل رگرسیون مناسب است. لذا آزمون مانایی به ترتیب برای متغیرهای مدل انجام می شود. در این مطالعه به منظور بررسی مانایی متغیرهای موجود در الگوی مطالعه از آزمون مانایی لوین، لین و چو استفاده شده است.

جدول ۲. نتایج آزمون مانایی لوین، لین و چو

متغیر	آماره	احتمال	درجه انباشتگی
لگاریتم شاخص توسعه انسانی	Log HDI	-۲/۶۰۹۸۳	۰/۰۰۲۳
وقفه اول لگاریتم شاخص توسعه انسانی	Log HDI _{it-1}	-۲/۴۵۱۳۴	۰/۰۰۲۱
لگاریتم شاخص سرمایه اجتماعی	Log SOC	-۳/۱۱۳۶۶	۰/۰۰۰۵
لگاریتم امید به زندگی	Log LE	-۳/۲۶۳۳۱	۰/۰۰۰۰
لگاریتم اندازه دولت	Log GOV	-۴/۲۵۷۴۸	۰/۰۰۰۱
لگاریتم رشد اقتصادی	Log DLGDP	-۵/۲۴۱۹۶	۰/۰۰۰۲

منبع: محاسبات پژوهش

همان‌طور که از نتایج جدول (۲) مشخص است، وجود ریشه واحد در متغیرهای الگو شامل لگاریتم شاخص توسعه انسانی (HDI) و وقفه اول آن، لگاریتم سرمایه اجتماعی (SOC)، لگاریتم امید به زندگی (LE)، لگاریتم اندازه دولت (GOV) و لگاریتم رشد اقتصادی (GDP) رد شده است و این متغیرها در سطح اطمینان ۹۵ درصد مانا هستند.

۳. آزمون هم‌انباشتگی (هم‌جمعی)

آزمون هم‌انباشتگی یا هم‌جمعی، وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل را بررسی می‌کند و این آزمون نیز برای اطمینان از عدم رخ دادن رگرسیون کاذب مورد استفاده قرار می‌گیرد. چنانچه برخی متغیرها مانا نباشند، انجام این آزمون الزامی است، اما در اینجا با توجه به مانا بودن تمام متغیرهای مدل، می‌توان از این آزمون چشم‌پوشی کرد. به‌هرحال به دلیل تأکید بیشتر آزمون هم‌انباشتگی در اینجا آورده شده است. همچنین برای بررسی وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل از آزمون هم‌انباشتگی کائو استفاده شده است. نتایج آزمون ذکرشده در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. نتایج آزمون هم‌انباشتگی

مقدار احتمال	آماره t	آزمون
۰/۰۳۱۱	-۳/۰۲۲۱۳۲	آزمون م‌انباشتگی باقیمانده‌های کائو

منبع: محاسبات پژوهش

با توجه به جدول ۳ مقدار احتمال برای آماره آزمون هم‌انباشتگی کائو کمتر از ۰/۰۵ است، در نتیجه فرض صفر مبنی بر عدم وجود رابطه تعادلی بلندمدت میان متغیرهای مدل رد می‌شود، در نتیجه هم‌انباشتگی یا وجود رابطه تعادلی بلندمدت بین متغیرهای الگو پذیرفته می‌شود.

۴. برآورد مدل

جدول ۴. نتایج حاصل از تخمین الگو به روش GMM

p value	z	Std. Err.	Coef.	متغیرها	
۰/۵۰۳۵	۰/۶۳۲	۰/۱۹۷	۰/۱۴۱	لگاریتم وقفه اول شاخص توسعه انسانی	LOG(HDI(-1))
۰/۰۰۹	۲/۶۴۵	۰/۰۲۱	۰/۰۸۴	لگاریتم شاخص سرمایه اجتماعی	LOG(SOC)
۰/۰۰۳۳	۲/۷۶۲	۰/۱۰۲	۰/۶۴۵	لگاریتم امید به زندگی	LOG(LE)

متغیرها		Coef.	Std. Err.	z	p value
LOG(GOV)	لگاریتم اندازه دولت	۰/۰۴۹	۰/۰۱۳	۲/۰۱۸	۰/۰۰۴۶
DLOG(GDP)	لگاریتم رشد اقتصادی	۰/۰۵۱	۰/۰۰۵	۱/۹۲۱	۰/۰۲۳۱
۴/۳۳۱۳۲۳J-statistic = ۰/۴۳۳۴۱۳ (J-statistic) = Prob ۱۱ Instrument rank =					

منبع: محاسبات پژوهش

طبق نتایج جدول (۴)، همان‌طور که انتظار می‌رود لگاریتم وقفه اول شاخص توسعه انسانی بر متغیر وابسته مثبت است؛ به‌گونه‌ای که با افزایش یک درصد در این متغیر، شاخص توسعه انسانی ۰/۱۴ درصد افزایش می‌یابد. بنابراین اثر شاخص توسعه انسانی گذشته بر شاخص توسعه انسانی جاری مثبت است. سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی تأثیر مثبت و معنادار دارد؛ به‌طوری‌که با افزایش یک درصد سرمایه اجتماعی، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۸ درصد افزایش می‌یابد. مطالعات داخلی و خارجی این نتیجه را تأیید می‌کنند. همچنین، متغیر امید به زندگی معنادار است و ضریب این متغیر ۰/۶ است. این نتیجه به‌دست‌آمده حاکی از آن است که افزایش امید به زندگی باعث افزایش شاخص توسعه انسانی شده است؛ به‌طوری‌که با افزایش یک درصد امید به زندگی، شاخص توسعه انسانی ۰/۶ درصد افزایش می‌یابد. افزایش امید به زندگی از طریق بهبود وضعیت سلامت منجر به افزایش ظرفیت توان واحدهای تولیدی می‌گردد و افزایش ظرفیت تولید منجر به افزایش درآمد نیروی کار می‌شود که بر شاخص‌های توسعه انسانی اثر مثبت دارد. همچنین اندازه دولت بر شاخص توسعه انسانی تأثیر مثبت و معنادار دارد؛ به‌طوری‌که با افزایش یک درصد اندازه دولت، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۴ درصد افزایش می‌یابد. بنابراین رابطه بین اندازه دولت و شاخص توسعه انسانی یک رابطه مثبت است. نقش و جایگاه دولت در سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی و توسعه‌ای مثل آموزش و بهداشت که بخش خصوصی در کشورهای درحال توسعه تمایل چندانی به آن، ندارد از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. همچنین متغیر نرخ رشد اقتصادی معنادار است. ضریب این متغیر ۰/۰۵ است. این نتیجه به‌دست‌آمده حاکی از آن است که افزایش نرخ رشد اقتصادی باعث افزایش شاخص توسعه انسانی شده است؛ به‌طوری‌که با افزایش یک درصد نرخ رشد اقتصادی، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۵ درصد افزایش می‌یابد. با افزایش رشد اقتصادی، رفاه خانوارها افزایش می‌یابد و در نتیجه با صرف مخارج بر آموزش و بهداشت منجر به افزایش توسعه انسانی می‌شود.

۵. آزمون آرلانو و باند

در برآورد مدل به روش گشتاورهای تعمیم‌یافته تمام ضرایب برآورد شده از علامت‌های سازگار با تئوری برخوردار بوده و از نظر آماری در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار هستند. برآوردهایی که به روش گشتاورهای تعمیم‌یافته صورت می‌گیرند، در صورتی معتبر هستند و نتایجی قابل استناد دارند که دو شرط رعایت کرده باشند: الف) ابزارهای به کار گرفته شده در تخمین معتبر باشند. برای ارزیابی ابزارهایی که

برای تخمین استفاده شده‌اند از آزمون سارگان استفاده می‌شود. بر اساس فرضیه اولیه این آزمون ابزارهای به کار گرفته شده از اعتبار لازم برخوردارند. با توجه به اینکه فرضیه صفر آزمون سارگان در مدل را نمی‌توان رد کرد، می‌توان بیان کرد که ابزارهای به کار رفته در مدل از اعتبار کافی برخوردار بوده‌اند. (ب) در برآوردهای گشتاورهای تعمیم‌یافته، جزء اخلاص نباید همبستگی سریالی مرتبه دوم داشته باشد. بررسی این موضوع از طریق آزمون آرانو باند میسر می‌شود. در این آزمون فرضیه صفر حاکی از این است که اجزاء اخلاص همبستگی سریالی ندارند. همان‌طور که در جدول (۵) آمده است، ضرایب و احتمالاتی که در انجام آزمون آرانو و باند برای الگوهای برآورد شده گزارش شده است بیانگر این امر است که هیچ یک از الگوهای برآوردی با مشکل خودهمبستگی سریالی مرتبه دوم در سطح ۹۵ درصد مواجه نیستند و فرضیه صفر این آزمون مبتنی بر عدم وجود خودهمبستگی سریالی مرتبه دوم را نمی‌توان رد کرد.

جدول ۵. نتایج آزمون آرانو و باند

آزمون	ضریب	احتمال
AR(1)	-۱/۴۲۳۴۳۱	۰/۰۳۸۲
AR(2)	-۱/۱۳۴۲۴۴	۰/۲۴۱۲

منبع: محاسبات پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

نقش سرمایه انسانی در مدل‌های رشد اقتصادی در کیفیت نیروی کار منعکس می‌شود. به مفهوم دیگر، سرمایه انسانی مهارت‌ها و توانایی‌های اکتسابی افراد را نشان می‌دهد، اما سرمایه انسانی روابط میان افراد را در نظر نمی‌گیرد. برای رسیدن به رشد و توسعه اقتصادی توجه به روابط افراد جامعه لازم به نظر می‌رسد؛ بنابراین در کنار اشکال سرمایه (طبیعی، فیزیکی، مالی و انسانی) مباحث سرمایه اجتماعی به‌صورت مفهومی میان‌رشته‌ای و نوین مطرح شده است. از طرفی رشد تولید ناخالص داخلی به‌عنوان یکی از شاخص‌های رشد و توسعه اقتصادی کشورها مطرح بوده است؛ ولی با توجه به این که این شاخص، معیار مناسبی جهت تعیین رفاه شهروندان نیست، توجه اقتصاددانان به شاخصی معطوف شد که علاوه بر متغیرهای اقتصادی، متغیرهای اجتماعی و انسانی را نیز شامل می‌گردد. یکی از این شاخص‌ها، شاخص توسعه انسانی است. در این شاخص کشورهای جهان بر اساس فاکتورهایی از جمله آموزش، بهداشت، تغذیه و نیز درآمد سرانه واقعی مورد مقایسه قرار می‌گیرند. لذا هدف اصلی این پژوهش بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی در کشورهای صادرکننده نفت عضو اوپک برای دوره ۲۰۲۱-۲۰۰۷ است. نتایج به‌دست‌آمده از الگوی اقتصادسنجی گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM) حاکی از آن است که لگاریتم وقفه اول شاخص توسعه انسانی بر متغیر وابسته مثبت است. به‌گونه‌ای که با افزایش یک درصد در این متغیر، شاخص توسعه انسانی ۰/۱۴ درصد افزایش می‌یابد؛ بنابراین اثر شاخص توسعه انسانی گذشته بر شاخص توسعه انسانی جاری مثبت است. با افزایش یک درصد سرمایه اجتماعی، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۸ درصد افزایش می‌یابد که مطابق با نتایج نجارزاده و سلیمانی (۱۳۹۰)، شعبانی و همکاران (۱۳۹۲) و ویکرام

(۲۰۱۸) است. افزایش امید به زندگی باعث افزایش شاخص توسعه انسانی شده است؛ به طوری که با افزایش یک درصد امید به زندگی، شاخص توسعه انسانی ۰/۶ درصد افزایش یافته است که مطابق با نتایج گشتاسبی پور و همکاران (۱۳۹۶) است. افزایش امید به زندگی از طریق بهبود وضعیت سلامت منجر به افزایش ظرفیت توان واحدهای تولیدی می‌گردد، با افزایش ظرفیت تولید منجر به افزایش درآمد نیروی کار می‌شود که بر شاخص‌های توسعه انسانی اثر مثبت دارد. همچنین، اندازه دولت بر شاخص توسعه انسانی تأثیر مثبت و معنادار دارد. به طوری که با افزایش یک درصد اندازه دولت، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۴ درصد افزایش می‌یابد (مطابق با نتایج بذرافشان و قباشی، ۱۳۹۵؛ رفیعی دارانی و شاهنوشی، ۱۳۹۲). اندازه دولت بر توسعه انسانی به خصوص در کشورهای در حال توسعه و کشورهایی که اقتصاد آن‌ها وابسته به منابع طبیعی به خصوص منابع نفتی است، به دلیل وجود دولت رانتیر توجه به زیرساخت‌های رشد و توسعه اقتصادی به شکل جدی مورد توجه قرار نگرفته است. به گونه‌ای که این مسئله آن‌ها را با مشکلات اقتصادی و اجتماعی فراوانی مواجه ساخته است که از جمله این مشکلات می‌توان به درآمد سرانه پایین و متوسط، سرمایه‌گذاری اندک بخش خصوصی، عدم امنیت اقتصادی، تورم بالا، آموزش نامناسب و... اشاره کرد. همین امر منجر به بروز مشکلات عمده و شکاف بین کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته شده است. راه‌حل کاهش این مشکلات توجه به زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی بوده است. انباشت منابع طبیعی (مثل نفت) در کشورهای وابسته به درآمدهای نفتی یک عزم و اراده ملی را می‌طلبد، چراکه این امر از سوی بخش خصوصی امکان‌پذیر نیست و از سوی دیگر سرمایه‌گذاری در بخش‌های آموزش و بهداشت به حجم بالای سرمایه‌گذاری نیازمند است و سرمایه‌گذاری در این بخش‌ها دیربازده بوده و بخش خصوصی هم به دنبال منافع شخصی بوده تا منافع اجتماعی. بنابراین در این شرایط، لزوم دخالت دولت به عنوان تنها عاملی که توانایی از میان برداشتن این شکاف را دارد مشخص می‌شود؛ بنابراین زمانی که بخش خصوصی توانایی تأمین زیرساخت‌ها در آموزش و بهداشت را ندارد، بهترین جایگزین دولت یا بخش عمومی است. در چنین شرایطی که مخارج دولت برای تأمین زیرساخت‌ها به کار گرفته می‌شود. بدین ترتیب افزایش مخارج مصرفی دولت نسبت به تولید ناخالص داخلی که به عنوان شاخص اندازه دولت مرسوم است، در بخش‌های بهداشت و آموزش منجر به بالا رفتن شاخص توسعه انسانی می‌شود. با افزایش یک درصد نرخ رشد اقتصادی، شاخص توسعه انسانی ۰/۰۵ درصد افزایش می‌یابد که با نتایج محمدی و همکاران (۱۳۹۸) مطابقت دارد. با افزایش رشد اقتصادی، رفاه خانوارها افزایش می‌یابد و در نتیجه با صرف مخارج بر آموزش و بهداشت منجر به افزایش توسعه انسانی می‌شود. همچنین افزایش رشد اقتصادی منجر به گسترش سازمان‌های مردم‌نهاد با هدف بهبود کیفیت زندگی و کاهش فقر به خصوص در مناطق محروم و کمتر توسعه یافته با ساخت مدرسه و خانه‌های بهداشت می‌شود که بر افزایش سطح توسعه انسانی اثرگذار هستند. در کشورهایی که درآمد دولت از منابع نفتی به خصوص خام فروشی نفت تأمین می‌شود، دولت‌ها درآمدهای خود را صرف واردات کالا و خدمات می‌کنند، در نتیجه در شرایطی که قیمت نفت خام به دلیل عواملی مثل تحریم یا جنگ کاهش یابد، منجر کاهش درآمدهای دولت می‌شود و به دلیل فعالیت‌های رانتی این دولت‌ها، سطح توسعه انسانی کاهش می‌یابد.

دانستن این نکته ضروری است که تمام متغیرهای گنجانده شده در مدل تأثیر به‌سزایی بر توسعه انسانی دارند؛ بنابراین در کشورهای عضو اوپک دولت‌ها باید بودجه بیشتری را به آموزش از طریق ایجاد محیطی مناسب برای تدریس و سناریوی یادگیری باکیفیت و آموزنده اختصاص دهند که منجر به کسب مهارت و خوداشتغالی می‌شود. از سوی دیگر در این کشورها وابستگی بیش‌ازحد به نفت، درها را در مقابل استراتژی‌های متنوع‌سازی محدود می‌کند و منجر به تمرکز کمتر بر فعالیت‌های اقتصادی و افزایش فعالیت‌های رانتی می‌شود؛ بنابراین، در این کشورها دولت‌ها باید به بخش‌های دیگر توجه بیشتری کنند و سعی در افزایش سطح پیچیدگی داشته باشند. همچنین در این کشورها دولت‌ها باید امکانات بهداشتی و درمانی و آموزشی را در سطح جامعه افزایش دهند. علیرغم رشد چشمگیر و افزایش عملکرد چشمگیر مخارج دولتی در میان کشورهای عضو اوپک، این کشورها همچنان با سرمایه‌گذاری در سطح پایین در توسعه سرمایه انسانی مواجه هستند که منجر به مشکل نفرین منابع می‌شود و این امر باعث کاهش رشد و توسعه اقتصادی می‌شود. از آنجایی که توسعه انسانی یک عامل کلیدی تعیین‌کننده برای بهبود رشد اقتصادی است، ضروری است در کشورهای عضو اوپک دولت‌ها به‌جای توجه به فعالیت‌های رانتی، به ارتقاء شاخص‌های توسعه انسانی از طریق افزایش تخصیص بودجه در بخش آموزش و سلامت و افزایش شاخص‌های سرمایه اجتماعی (افزایش اعتماد مردم نسبت دولت، افزایش امنیت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی) اقدام کنند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد .

مشارکت نویسندگان: تمام نویسندگان در آماده سازی مقاله مشارکت داشته اند .

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد .

تعهد کپی رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی رایت رعایت شده است

منابع

- اسدی، علی و اسماعیلی، سید میثم. (۱۳۹۲). تأثیر شاخص توسعه انسانی بر رشد اقتصادی در قالب الگوی مارکوف سوئچینگ. *پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی*، ۳(۱۲)، ۸۹-۱۰۴.
- افشانی، سید علیرضا و جعفری، زینب. (۱۳۹۵). رابطه سرمایه اجتماعی و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد. *علوم اجتماعی*، ۲۳(۷۳)، ۹۳-۱۱۶.
- پارسایی، زهرا؛ حسین پور، فاطمه؛ عبدالهیان، حمیدرضا و قاسمی ورنامخواستی، ابراهیم. (۱۳۹۹). بررسی تاثیر درآمدهای نفتی بر سرمایه اجتماعی در کشورهای تحصیلدار. *مطالعات اقتصاد انرژی*، ۱۴(۶۵)، ۱۹۶-۱۵۵.
- پورافکاری، نصرالله و شکری، کبری. (۱۳۹۱). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر سلامت روانی دانشجویان (مطالعه‌ای در بین دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر). *علوم اجتماعی (دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شوشتر)*، ۶(۱۶)، ۱۸۶-۱۶۷.
- رازقی، نادر و کاظمی، مبینا. (۱۴۰۲). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه عملکرد آموزشی و پژوهشی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه مازندران. *نظام اجتماعی و توسعه*، ۱(۱)، ۲۱-۱.
- رفیعی دارانی، هادی و شاهنوشی، ناصر. (۱۳۹۳). اثر اندازه دولت و حکمرانی خوب بر توسعه انسانی با به کارگیری رگرسیون موزن جغرافیایی. *پژوهش های اقتصادی ایران*، ۱۹(۵۸)، ۱۸۱-۱۶۳.
- شاکری، عباس؛ مومنی، فرشاد؛ محمدی، تیمور؛ بهمن پور، حمید و علیزاده، سعیده. (۱۳۹۳). بررسی اثر اعتماد بر نوآوری در کشورهای با درآمد متوسط (با تاکید بر شعاع بی اعتمادی فوکویاما). *اقتصاد مالی*، ۸(۲۹)، ۴۸-۱۹.
- شعبانی، احمد؛ نخلی، سیدرضا و شیخانی، مصطفی. (۱۳۹۲). اثر سرمایه اجتماعی بر توسعه انسانی: مطالعه کاربردی مناطق ایران. *برنامه ریزی و بودجه*، ۱۸(۲)، ۱۶۱-۱۲۷.
- شیرزاد کناری، سمیه؛ کریمی پتنلار، سعید، علمی، زهرا (میلا) و مهرگان، نادر. (۱۳۹۹). اثر سرمایه اجتماعی بر کارایی مخارج دولت در ایران. *پژوهش ها و سیاست های اقتصادی*، ۲۸(۹۶)، ۴۱۴-۳۷۳.
- طیب نیا، علی؛ سوری، علی و میرزابابائی، مبین. (۱۳۹۸). تأثیر سرمایه اجتماعی بر آموزش. *پژوهش و سیاست های اقتصادی*، ۲۷(۹۱)، ۲۸۸-۲۶۱.
- فغفورآذر، امین؛ باکویی، فاطمه؛ مهدوی عادل، محمدحسین؛ رادفر، رضا و افشار کاظمی، محمدعلی. (۱۴۰۱). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با سلامت عمومی در شاخص رفاه لگاتوم ایران با تحلیل همبستگی کانونی. *بیمه سلامت ایران*، ۵(۲)، ۱۵۴-۱۴۳.

- قائم ذبیحی، سیدمحمد؛ احمدی شادمهری، محمدطاهر؛ صالح‌نیا، نرگس و کمالیان، نساء. (۱۴۰۱). بررسی تأثیر آزادی رسانه بر شاخص توسعه انسانی کشورهای جنوب غرب آسیا با رویکرد دینامیک. *مطالعات رسانه‌ای*، ۱۷(۳)، ۳۱-۴۹.
- قیاسی، مجتبی؛ سرلک، احمد و غفاری، هادی. (۱۳۹۸). تأثیر متقابل سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی در استانهای کشور. *راهبرد و سیاستگذاری عمومی*، ۹(۳۱)، ۱۱۵-۱۳۰.
- گشتاسبی‌پور، ابراهیم؛ بذرافکن، اشکان و قباشی، نسیم. (۱۳۹۶). بررسی ارتباط میان مخارج آموزشی و سلامت با شاخص توسعه انسانی در ایران. *راهبرد اقتصادی*، ۶(۲۰)، ۶۴-۸۶.
- گودرزی نصرآبادی، گیتا. (۱۳۹۸). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر کیفیت آموزش منابع انسانی شهرداری خمینی‌شهر. *مطالعات مدیریت و کارآفرینی*، ۵(۳)، ۱۹-۱۴.
- مقصودی، حمید. (۱۳۸۹). تأثیر سرمایه اجتماعی بر شاخص توسعه انسانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه امام صادق (ع).
- موحدمنش، صادق‌علی. (۱۳۹۵). کاربرد روش گشتاورهای تعمیم‌یافته در بررسی تأثیر ضریب نفوذ بیمه بر تولید ناخالص داخلی ایران. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۶(۲۴)، ۶۹-۸۲.
- نجارزاده، رضا و سلیمانی، محمد. (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی، درآمد و رفاه فردی (مطالعه موردی ایران). *تحقیقات اقتصادی*، ۴۷(۲)، ۱۹۳-۱۷۷.
- نیازی، محسن؛ یعقوبی، داریوش؛ سخایی، ایوب و حسینی‌زاده آرانی، سید سعید. (۱۳۹۶). فرا تحلیل تأثیر سرمایه اجتماعی بر سلامت روان. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۴(۶)، ۱۷۶-۱۴۱.

References

- Afshani, S. A; & Jafari, Z; (2016).The relationship between social capital and hope to the future among students of Yazd University. *Social Sciences*, 23(73), 93-116. (In Persian).
- Akter, A; Hossain, M. I; Reaz, M; Bagum, T; Tabash, M; & Karim, A. M. (2020). Impact of demographics, social capital and participation in income generating activities (IGAs) on economic empowerment of rural women in Bangladesh. *Test Engineering and Management*, 82, 1911-1924.
- Alshurafat, H; Beattie, C; Jones, G; & Sands, J. (2020). Perceptions of the usefulness of various teaching methods in forensic accounting education. *Accounting Education*, 29(2), 177-204.

Arellano, M; & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.

Arellano, M; & Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.

Asadi, A; & Esmaeili, S. M. (2013). The impact of human development index on economic growth in Iran (based on markov-switching model). *Quarterly Journal of Economic Growth and Development Research*, 3(12), 89-104. (In Persian).

Asiama, J. P; & Quartey, P. (2009). Foreign aid and the human development indicators in Sub-Saharan Africa. *Journal of Developing Societies*, 25(1), 57-83.

Bartscher, A. K; Seitz, S; Sieglösch, S; Slotwinski, M; & Wehrhöfer, N. (2021). Social capital and the spread of Covid-19: Insights from European countries. *Journal of health economics*, 80, 102531.

Bazrafcan, A; & Ghobashi, N. (2016). Investigating the Relationship between Good Governance Index and Government Size with Human Development Index in Iran. *Economic Strategy*, 5(18), 1-20. (In Persian).

Dika, S. L; & Singh, K. (2002). Applications of social capital in educational literature: A critical synthesis. *Review of Educational Research*, 72(1), 31-60.

Faghfour Azar, A; Bakouie, F; Mahdavi Adeli, M. H; Radfar, R; & Afshar Kazemi, M. A. (2022). Investigation the relationship between social capital and public health in Iran's Legatum Prosperity Index with canonical correlation analysis. *Iranian Journal of Health Insurance*, 5(2), 143-154. (In Persian).

Gashtasebipour, E; Bazrafkan, A; & Ghabashi, N. (2017). Investigating the Relationship between Educational Expenditure and Health with Human Development Index in Iran. *Economic Strategy*, 6(20), 45-64. (In Persian).

Ghaem Zabihi, S. M; Ahmadi Shadmehri, M. T; Salehnia, N; & Kamalian, N. (2022). Investigating the impact of media freedom on the human development index of southwest Asia countries with a dynamic approach. *Media Studies*, 17(3), 31-49. (In Persian).

Ghiasi M, sarlak A, Ghafari H. (2018). Human capital and the economic growth in Iran s' provinces. *Piyavard*, 12(4), 296-308. (In Persian).

Greene, W. H. (2012). *Econometric Analysis*. 7th Ed, New Jersey, Upper Saddle River: Pearson International.

Groot, W; Van Den Brink, H. M; & Van Praag, B. (2007). The compensating income variation of social capital. *Social indicators research*, 82, 189-207.

Gudarzi Nasrabadi, G. (2018). Investigating the impact of social capital on the quality of human resources education in Khomeini Shahr municipality. *Management and Entrepreneurship Studies*, 5(3), 14-19. (In Persian).

Gui, S; (2000). Social capital, economic growth and regional development. *Regional Studies*, 39(8), 1015-1040.

Hamdan, H; Yusof, F; & Marzukhi, M. A. (2014). Social capital and quality of life in urban neighborhoods high density housing. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 153, 169-179.

Maqsoodi, H. (2009). The effect of social capital on the human development index, master's thesis in the field of economics, Faculty of Economics, Imam Sadegh University. (In Persian).

McGillivray, M. (1991). The human development index: Yet another redundant composite development indicator? *World Development*, 19(10), 1461-1468.

Mohamadi, V; Mozafari shamsi, H; & Asadi, F. (2019). Investigating the Relationship between Economic Growth, Energy Consumption and Human Development in Selected MENA Countries. *Iranian Energy Economics*, 8(30), 153-184. (In Persian).

Movahed Manesh, S. A. (2016). Application of the GMM method in analyzing the effect of insurance penetration rate on GDP, the case of Iran. *Economic Growth and Development Research*, 6(24), 69-82. (In Persian).

Najarzadeh, R; & Soleiman, M. (2012). Social capital, income and personal well-being case study: Iran. *Journal of Economic Research*, 47(2), 179-195. (In Persian).

Niazi, M; Yaghoubi, D; Sakhaei, A; & Hosseinizadeh Arani, S. S. (2018). Meta-analysis of the effect of social capital on mental health. *Socio-Cultural Strategy*, 6(4), 141-176. (In Persian).

Ogaki, M. (1993). 17 Generalized method of moments: Econometric applications. *Handbook of Statistics*, 11, 455-488.

Parsai, Z; Hosseinpour, F; Abdollahian, H; & Ghasemi, E; (2020). Investigating effect of oil revenues on social capital in oil rentier countries: an extreme bounds analysis approach (EBA). *Quarterly Energy Economics Review*, 16(65), 155-196. (In Persian).

Pourafkari, N; & Shokri, K. (2012). The effect of social capital on students' mental health (a study among students of Islamic Azad University, Shushtar Branch). *Journal of Social Sciences*, 6(16), 167-186. (In Persian).

Putro, H. P. N; Rusmaniah, R; Mutiani, M; Jumriani, J; & Subiyakto, B. (2022). The relevance of social capital in efforts to develop entrepreneurship education. *Journal of Education and Learning (EduLearn)*, 16(3), 412-417.

Tokas, S. (2016). Education and social capital. *Learning Community: An International Journal of Educational and Social Development*, 7(3), 257-265.

Rafiee Darani, H; & Shahnooshi, N. (2014). The effect of government size and good governance on human development by using geographical weighted regression. *Iranian Journal of Economic Research*, 19(58), 153-181. (In Persian).

Razeghi, N; & Kazemi, M. (2023). The effect of social capital on the development of postgraduate students' educational performance at the University of Mazandaran. *Journal of Social Order and Development*, 1(1), 1-21. (In Persian).

Robison, L. J; Schmid, A. A; & Siles, M. E. (2011). Is social capital really capital? *Review of social economy*, 60(1), 1-21.

Rogošić, S; & Baranović, B. (2016). Social capital and educational achievements: Coleman vs. Bourdieu. *Center for Educational Policy Studies Journal*, 6(2), 81-100.

Sabatini, F. (2005). Social capital and the quality of economic development. *Kyklos*, 61(3), 466-499.

Shabani, A; Nakhli, S. R; & Sheykhan, M. (2013). The effect of social capital on human development. *Planning and Budgeting*, 18(2), 127-161. (In Persian).

Shahidul, S. M; Karim, A. H. M; & Mustari, S. (2015). Social capital and educational aspiration of students: does family social capital affect more compared to school social capital?. *International Education Studies*, 8(12), 255-260.

Shen, J; & Bian, Y. (2018). The causal effect of social capital on income: A new analytic strategy. *Social Networks*, 54, 82-90.

Parts, E. (2002). Interrelationships between human capital and social capital: implications for economic development in transition economies. *University of Tartu Economics and Business Working Paper*

Shirzad Kenari, S; Karimi Petanlar, S; Elmi, Z. M; & Mehregan, N. (2021). The effect of social capital on the efficiency of government expenditures in Iran. *Journal of Economic Research and Policies*, 28(96), 373-414. (In Persian).

Syahrudin, M; Handy, M. R. N; & Abbas, E. W. (2023). Building Linking Capital through Religious Activity to Improve Educational Character. *Membelajarkan Diri Menulis Membukukan Tulisan*, 109.

Taiebnia, A; Souri, A; & Mirzababaei, M. (2019). The impact of education on social capital. *Journal of Economic Research and Policies*, 27(91), 261-288. (In Persian).

Toucas, S. (2018). A multi-dimensional perspective on social capital and economic development: an exploratory analysis. *The Annals of regional science*, 49, 821-843.

Vikram, K. (2018). Social capital and child nutrition in India: The moderating role of development. *Health & place*, 50, 42-51.

Waterworth, P; Rosenberg, M; Braham, R; Pescud, M. and Dimmock, J. (2014). "The effect of social support on the health of Indigenous Australians in a metropolitan community". *Social Science & Medicine*, 119:139-146

COPYRIGHTS

©2024 Alzahra University, Tehran, Iran. This license allows others to download the works and share them with others as long as they credit them, but they can't change them in any way or use them commercially.